

ТЕМА 2. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА

1. Поняття і сутність права
2. Система права і система законодавства
3. Норми права та інші соціальні норми
4. Форми джерела) права
5. Правові відносини
6. Правова поведінка та юридична відповідальність
7. Правова свідомість, Правова культура та правове виховання

1. Поняття і сутність права

1. Поняття права, його ознаки та принципи

Право — всеосяжна міра свободи, рівності і справедливості в суспільстві, яка знаходить свій матеріальний вияв у нормах права, що їх встановлюють у межах своєї компетенції органи держави (соціологічна школа).

Право — система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються або санкціонуються державою (населенням у ході референдуму), являють собою універсальний регулятор суспільних відносин та забезпечуються можливістю застосування державного примусу (позитивізм).

Ознаки права:

- складається з правових норм — окремих моделей поведінки, які є першоосновою його побудови;
- всі норми між собою узгоджені і певним чином систематизовані, згруповані у відносно самостійні утворення, які в сукупності становлять чітку систему;
- право має загальнообов'язковий характер, розширює свою дію на типові групи суспільних відносин, впливає на поведінку неперсоніфікованих суб'єктів права, які з обов'язковою необхідністю додержуються його приписів;
- право існує в певних формах, які надають йому офіційного характеру та текстуальне закріплюють його зміст, визначаючи вид та міру можливої або обов'язкової поведінки;

- правила поведінки встановлює або санкціонує держава, яка виступає офіційним представником усього народу, уособлює його волю та загальносуспільний інтерес, що забезпечуються можливістю застосування примусу (владного впливу) в межах встановленої компетенції з боку держави;

- в системі соціального управління норми права серед інших засобів регуляції виступають найбільш універсальним регулятором суспільних відносин, який чітко й оперативно впливає на окремі сфери життя суспільства, виходячи з потреб соціального управління.

Принципи права — закріплені у праві головні ідеї, вихідні засади або основи функціонування, що характеризують його зміст, головне призначення та зумовлені загальними закономірностями розвитку суспільства. У принципах права відображаються взаємодія та співвідношення окремих явищ державно-правової дійсності.

Загально-правові принципи права:

- демократизм;
- законність;
- гуманізм;
- рівність всіх перед законом;
- взаємна відповідальність держави та особи;
- втілення соціальної справедливості;
- інші принципи.

У юридичній літературі виділяють також галузеві, міжгалузеві принципи та принципи окремих інститутів права.

Галузеві і міжгалузеві принципи характеризуються тим, що охоплюють лише одну чи кілька галузей права певної держави. До них, зокрема, відносять принципи:

- а) гласності судочинства;
- б) повної матеріальної відповідальності та ін.

Принципи інститутів права — основні ідеї, що лежать в основі побудови певного інституту права. Наприклад, принцип несприйняття подвійного громадянства чи принцип охорони і захисту всіх форм власності особи.

2. Сутність права

Сутністю всякого явища або предмета філософія вважає сукупність найбільш важливих та стійких якостей, відносин або властивостей, що становлять їхню основу, визначають глибинну природу та зв'язки, що впливають на всі інші характеристики. Питання сутності права тісно пов'язані з проблемою праворозуміння, існуванням різних шкіл юридичного знання та застосуванням відповідних методологій пізнання права.

У різні періоди історичного розвитку правової думки до розуміння права ставилися по-різному.

Можна визначити такі підходи до розуміння сутності права:

1. *Класовий* — право визначається як система гарантованих державою юридичних норм, о висловлюють волю економічно пануючого класу.

2. *Загальносоціальний* — право розглядається як загальновизнаний компроміс між різними класами, групами та соціальними станами для забезпечення потреб та інтересів як громадянського суспільства в цілому, так і окремих його суб'єктів.

Поряд з цим можна виділити також релігійний, національний, расовий та інші підходи до розуміння сутності права, в межах яких відповідні релігійні, національні або расові інтереси будуть визначальними для організації державно-політичного життя суспільства та офіційно зафіксовані у системі законів та підзаконних нормативно-правових актів, інших формах права.

3. Функції, структура та форми права

Функції права — основні напрями впливу права на суспільні відносини, які виражають його сутність і соціальне призначення у суспільстві, а також способи організації суспільних відносин. Розрізняють такі види функцій права:

1. Загальносоціальні.

2. Спеціально-юридичні, серед яких виділяємо регулятивну та охоронну. При цьому регулятивна функція поділяється на регулятивно-статичну та регулятивно-динамічну.

До *загальносоціальних функцій* права включають: а) гуманістичну — право охороняє і захищає права людства, народу, людини; б) організаторсько-управлінську — право забезпечує можливості окремих соціальних суб'єктів щодо розв'язання певних соціальних проблем, допомагає організувати загальні зусилля людей для досягнення загальнолюдського ідеалу; в) інформаційну (комунікативну) — право інформує людей про волю законодавця; г) оціночно-орієнтаційну — поведінка людей оцінюється з точки зору законів держави, вказує на безконфліктні, соціально-допустимі шляхи й засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки,

формулює також і несприятливі моделі поведінки для орієнтації суб'єктів права в соціальному просторі;

д) ідеологічно-виховну — право формує у людини певний світогляд, виховує у неї зразки правомірної поведінки; е) гносеологічну (пізнавальну) — право саме виступає як джерело пізнання зафіксованих у ньому закономірностей розвитку суспільства, основних культурних надбань, програмних цілей тощо.

До *спеціально-юридичних функцій* права належать: а) регулятивна (статична й динамічна); б) охоронна.

Регулятивна функція спрямована на врегулювання суспільних відносин шляхом закріплення бажаної поведінки в тих чи інших галузях чи інститутах права.

Регулятивно-статична функція права виявляється у тому, що право закріплює суспільний порядок, який складається на певних етапах у соціальне неоднорідному суспільстві.

Регулятивна-динамічна функція вказує на здатність права забезпечувати функціонування та динамічний розвиток суспільних

відносин, створювати підстави для виникнення нових видів соціального зв'язку.

Охоронна функція розкриває спрямованість права на охорону відповідної системи суспільних відносин, на забезпечення їх недоторканності з боку правопорушників, на недопущення правопорушень, зменшення або усунення щодо них всякої небезпеки, а також здатність поновлення відносин, відшкодування збитків.

Структура права — внутрішня побудова, спосіб організації взаємозумовлених та взаємодіючих елементів. За структурою розрізняють такі елементи: матеріальне та процесуальне право;

регулятивне та охоронне; приватне та публічне.

Матеріальне право — сукупність правових норм, за допомогою яких держава впливає на суспільні відносини шляхом прямого безпосереднього правового регулювання. Норми матеріального права закріплюють форми власності (юридичний стан майна та осіб), визначають порядок утворення та структуру державних органів, правовий статус громадян, юридичних осіб тощо.

Процесуальне право — частина норм правової системи, що регулюють відносини, які виникають у процесі розслідування злочинів, розгляду та вирішення кримінальних та цивільних справ. Процесуальне право походить від матеріального та обслуговує його інтереси. Головні ознаки

процесуального права: відносна незалежність від системи матеріального права, об'єктивна зумовленість існування, єдність та диференціація процесуальних норм на галузі та інститути, внутрішня узгодженість та несуперечність складових елементів системи.

Регулятивне право — система правових норм, що регулюють поведінку суб'єктів права шляхом розподілу між ними юридичних прав та обов'язків, а також розраховані на правомірність їхніх дій. Регулятивні норми права фіксують стан суспільних відносин, у якому вони мають функціонувати, що в свою чергу забезпечується відповідною системою гарантій.

Охоронне право — сукупність норм права, що становлять особливу частину системи права, призначені охороняти врегульовані правом суспільні відносини від різного роду посягань та поновлювати порядок їх функціонування шляхом застосування засобів державно-владного впливу.

Публічне право — сукупність правових норм, які регулюють відносини у сфері загальнодержавного, сукупного інтересу громадян (порядок організації та функціонування органів державної влади, захист суверенітету, питання міждержавних відносин, правопорядку, територіального устрою тощо).

Приватне право — сукупність правових норм, що регулюють відносини у сфері приватного інтересу (майнові, шлюбно-сімейні, трудові відносини).

У структурі права визначають також об'єктивне та суб'єктивне право як складові його елементи. Проте, слід зауважити, що в даному разі визначаються не стільки структурні складові, як два аспекти розуміння та пояснення права в його об'єктивному та суб'єктивному значенні.

Об'єктивне право — нормативний регулятор, який є системою загальнообов'язкових, формально визначених норм, що служать критерієм правомірності чи неправомірності поведінки особи, юридичною основою, на підставі якої визначається наявність або відсутність у особи юридичних прав та обов'язків.

Суб'єктивне право — вид і міра можливої поведінки суб'єкта, що підлягає забезпеченню та охороні з боку держави. Суб'єктивне право має свою структуру: право на свої дії, право на дії зобов'язаної сторони, право на домагання до держави для захисту своїх суб'єктивних прав.

Форми права — державно-офіційні способи закріплення та зовнішнього вияву правових норм, що засвідчують їх загальнообов'язковий характер та гарантованість з боку держави.

Правовий звичай — санкціоноване державою звичаєве правило, що має загальнообов'язковий характер і гарантовано його примусовою силою.

Правовий прецедент (судовий, адміністративний) — офіційне рішення органу держави з конкретної справи, якому надається формальна обов'язковість при розв'язанні всіх наступних аналогічних справ.

Нормативний договір — правило поведінки загального характеру, що встановлюється за взаємною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою.

Нормативно-правовий акт — письмовий документ компетентного органу держави, в якому закріплено правило поведінки загального характеру, що забезпечується державою. За юридичною силою розрізняють закони та підзаконні нормативно-правові акти. Існують також інші класифікації.

Міжнародно-правові акти — норми міжнародного співтовариства, які з санкції держави поширюються на її територію.

2. Система права і система законодавства

1. *Поняття системи права та характеристика й структурних елементів*

Система права — об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певного суспільства, яка полягає в єдності і погодженості усіх юридичних норм та диференціації їх за галузями, підгалузями та інститутами.

Галузь права — сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та регулюють суспільні відносини певного виду своїм особливим методом. До основних галузей системи права України слід віднести: конституційне, адміністративне, кримінальне, цивільне, фінансове, трудове, шлюбно-сімейне, кримінально-процесуальне, адміністративно-процесуальне, земельне, житлове право тощо.

Галузі права поділяють на: а) профілюючі (традиційні);

б) процесуальні; в) спеціальні.

Профілюючі галузі утворюють юридичну основу, обов'язкову частину системи права (державне, адміністративне, цивільне, кримінальне право).

Процесуальні галузі закріплюють порядок застосування матеріального права (цивільний, кримінальний, адміністративний та інші процеси).

Спеціальні галузі на базі профілюючих розвивають основні галузі права і забезпечують спеціальний правовий режим для того чи іншого виду суспільних відносин (трудове, сільськогосподарське, екологічне, земельне, сімейне, фінансове право та ін.).

Підгалузь права — окрема частина галузі права, що об'єднує норми й інститути, які регулюють спеціальні види суспільних відносин (авторське право в межах цивільного).

Інститут права — частина галузі права, яка складається із сукупності правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини. Інститути поділяються на галузеві та міжгалузеві, прості та складні, регулятивні та охоронні.

Норма права — загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки людей, що має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою для регулювання суспільних відносин і забезпечується її авторитетом.

Характерні риси системи права:

- розкриває внутрішню побудову, організацію права, співвідношення його структурних елементів;
- має об'єктивний характер, відображає реальний стан суспільних відносин;
- складові елементи системи права відповідають усім вимогам системності, а також підлягають процесам інтеграції та диференціації;
- як цілісне структурне утворення, система права має риси єдності, відмінності, взаємодії та узгодженості складових елементів, здатності їх до поділу; обумовленості матеріальними умовами життя суспільства, об'єктивними потребами та інтересами соціального прогресу.

2. Основи та принципи побудови системи права

Основою побудови системи права прийнято вважати два критерії, що їх використовують у їх єдності і взаємодії — предмет і метод правового регулювання та які виступають як системоутворюючий фактор.

Предмет правового регулювання — сукупність соціальних відносин певного виду, що підлягають правовому регулюванню. У структуру предмета входять: суб'єкти та їх поведінка, явища навколишнього світу та соціальні цінності, з приводу яких люди

вступають у правові відносини. Іншими словами, це сфера, на яку право поширює свою дію.

Метод правового регулювання — сукупність прийомів та засобів, за допомогою яких здійснюється впорядкування суспільних відносин певного виду.

Метод відповідає на питання, як, яким чином право здійснює свій регулятивний вплив.

Види методів, що забезпечують ефективність правового впливу, нормальний розвиток та функціонування суспільних відносин:

- заохочення;
- рекомендації;
- примус та переконання;
- субординація та координація;
- зрівняння суб'єктів;
- індивідуальна регламентація;
- владний наказ;
- вибір альтернативної моделі поведінки;
- надання пріоритету у виборі засобів дозволу або заборони.

3. Характеристика системи законодавства

Система законодавства — цілісна сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів, що являє собою зовнішній вираз системи права.

Структура законодавства — конструкція, що відображає внутрішню побудову законодавства; сукупність взаємодіючих та змістовно узгоджених елементів, яка визначається ситемою права, потребами впорядкування суспільних відносин та рівнем розвитку юридичної техніки. Розрізняють три основні види структурної організації законодавства: галузеву структуру, субординаційну і федеративну.

1. Галузева (горизонтальна) — нормативно-правовий акт, галузевий інститут, підгалузь, галузь, правовий комплекс (комплексна галузь).

2. Субординаційна (вертикальна) — зумовлена різною юридичною силою нормативно-правових актів.

3. Федеративна — розглядається як організаційний принцип, що виходить із федеративної форми державного устрою, який передбачає наявність двох основних рівней законодавства — федеративного (загальнодержавного) та законодавства суб'єктів федерації.

Система законодавства України будується за галузевою і субординаційною структурами. Враховуючи існування в Україні Автономної Республіки Крим, можна зробити висновок про те, що у побудові українського законодавства частково є ознаки і федеративної структури. Такий висновок підтверджується нормами розділу Х Конституції України. Автономна Республіка Крим — невід'ємна складова частина України і в

межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання. Вона має свою Конституцію, яку приймає її Верховна Рада і затверджує Верховна Рада України. Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення її Ради міністрів не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Галузь законодавства — внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів та окремих приписів, що об'єднуються на підставі предмета правового регулювання.

Співвідношення системи права і системи законодавства.

Система права і система законодавства — два аспекти однієї суті, які виступають як зміст і форма. Система права — це внутрішня організація та побудова права, система законодавства — це зовнішня форма виразу та закріплення нормативного матеріалу, сукупність правових джерел.

Система права і система законодавства — не тотожні поняття. Між ними існують деякі відмінності, що дають можливість стверджувати про їх відносну самостійність.

3. Норми права та інші соціальні норми

1. Поняття, види та основні ознаки соціальних норм

Норми — це певні стандарти, зразки, еталони, моделі поведінки учасників соціального спілкування.

Соціальні норми зумовлені об'єктивними закономірностями правил поведінки людей у суспільстві, які мають загальний характер, виражають волю певної частини або всього суспільства і забезпечуються різними засобами соціального впливу (юридичними, моральними, звичаєвими, корпоративними).

Ознаки соціальних норм'.

- виступають як об'єктивно необхідні правила сумісного проживання людей;
- відображають закономірності суспільного розвитку;
- є результатом свідомо-вольової діяльності людей, внаслідок чого мають суб'єктивний характер;
- визначають міру можливої та обов'язкової поведінки;

- їх головне призначення — виконувати роль засобу регуляції взаємовідносин між людьми;
- існують у різних сферах соціального життя, що зумовлює їх видове різноманіття.

Види соціальних норм. У юридичній літературі існують різні підстави для класифікації соціальних норм, але основними, що мають наукове та практичне значення, вважають такі, як зміст норми, способи встановлення, сферу впливу, соціальну спрямованість, на підставі чого розрізняють: норми права, моралі, релігійні норми, норми політичного життя, традиції, звичаї, обрядові норми, організаційні, культурні тощо.

Усі соціальні норми між собою тісно пов'язані і взаємодіють комплексно, тому що в суспільстві не існує ізольованих, окремо існуючих сфер життя. Всі сфери виступають лише сторонами одного процесу — соціальної діяльності людей.

За змістом розрізняють: політичні, організаційні, норми культурного життя, естетичні норми, техніко-правові.

За способом встановлення: норми права, норми моралі, звичаї, норми громадських організацій, релігійні норми.

Політичні норми — соціальні норми, які регулюють відносини між класами, націями, їх участь в організації та здійсненні державної влади, відносини держави з іншими елементами політичної системи суспільства.

Організаційні норми — соціальні норми, які закріплюють структуру, порядок створення і діяльності державних органів і об'єднань громадян.

Норми культури — правила культурної поведінки людей, які відображають рівень розвитку цивілізації даного суспільства.

Естетичні норми — різновид соціальних норм, що містять правила поведінки людей у зв'язку із загальними законами художнього пізнання дійсності.

Техніко-правові норми — правила необхідного, доцільного поведіння людей з предметами природи, знаряддями праці та іншими технічними засобами.

Норми права — загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, які встановлюються і охороняються державою.

Норми моралі — правила поведінки, які склалися у суспільстві на підставі існуючих уявлень людей про добро, зло, обов'язок, справедливість, честь тощо та забезпечуються силою внутрішнього переконання та засобами громадського впливу.

Звичай — правила поведінки загального характеру, що склалися історично в суспільстві в результаті їх тривалого багаторазового використання в аналогічних ситуаціях, які увійшли у свідомість, звичку людей, стали внутрішньою потребою їх психічної діяльності.

Норми громадських організацій (корпоративні норми) — норми, що їх встановлюють та охороняють громадські організації.

Релігійні норми — норми, які регулюють поведінку і специфічні культові дії, які ґрунтуються на вірі в існування бога.

2. Норми права: поняття, ознаки та види

У загальному переліку видів соціальних норм норми права посідають особливе місце, що зумовлюється їхніми широкими можливостями в питаннях регламентації суспільних відносин.

Усі соціальні норми виконують необхідну функцію регламентації, але правові норми здійснюють цю роботу з особливою точністю, оперативно і гарантовано, що ставить їх у ряд особливо важливих, таких, що мають специфічні ознаки.

Особливості правових норм виникають у період формування державної організації суспільства; встановлюються або санкціонуються державою; виражають волю керівної або значної частини суспільства; утворюють внутрішньо узгоджену систему; формулюють правила поведінки у вигляді прав та обов'язків; мають чітко визначені форми зовнішнього виразу; забезпечуються можливістю застосування державного примусу; мають загальнообов'язковий характер для своїх адресатів; являють собою стандарт, модель поведінки, яка розрахована на невизначену кількість аналогічних ситуацій, що повторюються.

Види норм права. Для визначення окремих видів того чи іншого правового явища проводять процедуру класифікації на підставі чітко визначеного критерію, що допомагає пізнати окремі характеристики або сторони явища, яке досліджується. Щодо норм права, то виділяють такі види:

- за галузевою ознакою — конституційні, кримінальні, адміністративні та цивільні;
- за функціональним призначенням у механізмі правового регулювання — регулятивні, правоохоронні та спеціалізовані;
- за характером приписів — уповноважуючі, зобов'язуючі та забороняючі;
- за суб'єктами встановлення — центральні і місцеві, органів законодавчої, виконавчої та судової влади;
- за часом дії — постійні і тимчасові;

- за сферою життєдіяльності — політичні, економічні та культурні;
- за структурними елементами права — норми матеріального та процесуального права та ін.

Стаття нормативно-правового акта виступає зовнішньою формою норми права. Стаття нормативно-правового акта і норма права нерідко збігаються. Це буває тоді, коли всі структурні елементи норми права відображено у статті закону (НПА).

3. Структура норми права

Під структурою норми права розуміють внутрішню організацію, побудову норми права, сукупність складових елементів, на які поділяється норма, до яких включають гіпотезу, диспозицію та санкцію.

Гіпотеза — складова частина норми права, що визначає умови, за наявності яких суб'єкти права мають здійснювати свої права та обов'язки, визначені в диспозиції цієї норми.

Диспозиція — складова частина норми права, що визначає саме правило поведінки, згідно з яким дозволяється, забороняється або рекомендується проведення певних дій. Диспозиція розподіляє між учасниками правових відносин права та обов'язки.

Санкція — складова частина норми, яка у разі її невиконання, визначає заходи щодо відновлення порушеного права та покарання правопорушника.

4. Місце норм права у системі соціальних норм

Для визначення тієї ролі, яку відграють правові норми в системі соціальних норм та механізмі правового регулювання взагалі, необхідно проаналізувати ті параметри норми права, які свідчать про порядок їх виникнення, закріплення, фіксації та умови забезпечення.

1. Норми права утворюються у результаті правотворчої діяльності держави (її органів та посадових осіб) шляхом встановлення або санкціонування. Інші соціальні норми народжуються в лоні практичної діяльності людини як моделі найбільш доцільної або раціональної поведінки, утворюються поступово, шляхом багаторазового їх використання та загального сприйняття значною кількістю або всіма соціальними суб'єктами. Щодо корпоративних норм, то вони є результатом колективної творчості всього об'єднання, в якому концентрується загальна воля. При цьому норми права уособлюють волю держави, що не характерно для інших соціальних норм.

2. Виходячи з першого положення можна зробити такий висновок: правові норми існують лише в період державного розвитку суспільства. Інші соціальні норми можуть існувати і в первісному суспільстві.

3. Правові норми мають певну форму свого зовнішнього виразу, фіксуються у вигляді певних юридичних конструкцій у текстах нормативно-правових актів (інших джерелах), що надає їм офіційного характеру. Решта соціальних норм не мають такого чітко фіксованого виразу, існують у свідомості людей, передаються з покоління в покоління в неінституційних формах. Відносно визначеністю різняться норми релігії та норми громадських організацій.

4. За методами забезпечення норми права також різняться. Крім можливості застосування владного примусу, їх реалізації сприяє навіть авторитет самого правотворчого органу. На відміну від цього, інші соціальні норми стають правилами поведінки індивідів за їх власним волевиявленням або забезпечуються засобами громадського впливу, звичкою, внутрішніми мотивами. Проте жодна соціальна норма не має такого арсеналу гарантій своєї реалізації, як норма права.

5. За сферами регулятивного впливу норми права також істотно відрізняються від інших соціальних норм. У праві відображаються майже всі сторони людського життя — це питання сім'ї, шлюбу, політичної діяльності, вірування, виробництва тощо. Таким чином, право, прямо або опосередковано втручається у всі сфери життєдіяльності людини, підтримує або забороняє норми іншого соціального походження.

6. Норми права формулюють загальні правила поведінки за допомогою таких засобів, як права, обов'язки та заборони. Інші соціальні норми встановлюють не тільки права та обов'язки, а в багатьох випадках виражаються за допомогою принципів, цілей, рекомендацій, інших неконкретизованих положень (особливо що стосується процедури здійснення).

4. Форми джерела) права

1. Зовнішні форми (джерела) права

У главі 12 «Поняття і сутність права» вже йшлося про те, що право існує у певних формах, які поділяють на зовнішні і внутрішні. Внутрішні форми розглядаються через призму поняття системи права, зовнішні — шляхом аналізу системи законодавства та вивчення окремих форм (джерел) права.

форми (джерела) права — державно-офіційні способи закріплення і зовнішнього прояву правових норм, що засвідчують їх загальнообов'язковий характер.

Правовий звичай — санкціоноване державою звичаєве правило, що має загальнообов'язковий характер та гарантовано його примусовою силою.

Правовий прецедент (судовий, адміністративний) — об'єктивне рішення органу держави у конкретній справі, якому надається формальна обов'язковість при розв'язанні всіх наступних аналогічних справ.

Нормативний договір — правило поведінки загального характеру, що встановлюється за взаємною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою.

Міжнародно-правові акти — норми міжнародного співтовариства, які із санкції держави поширюються на її територію.

Нормативно-правовий акт — письмовий документ компетентного органу держави (чи різних держав), у якому закріплено правило поведінки загального характеру, що забезпечується державою.

2. Нормативно-правові акти та їх дія

Виходячи із визначення нормативно-правового акта, слід вказати на їх видове різноманіття. Найпоширенішим є поділ нормативних актів за юридичною силою, внаслідок чого маємо дві значні, групи — закони і підзаконні нормативні акти.

Закон — нормативний акт, прийнятий вищим представницьким органом державної влади (парламентом) або шляхом безпосереднього волевиявлення населення (референдум), який регулює найважливіші відносини і має найвищу юридичну силу щодо актів вищих державних органів і громадських організацій. Види законів: основний, конституційні, органічні та звичайні.

Підзаконні акти — акти компетентних органів, що їх видають на основі закону, відповідно до його положень і спрямовані на його виконання. До них належать: постанови, рішення, декрети, укази, нормативні розпорядження та накази, нормативні ухвали, вказівки, інструкції, правила, роз'яснення.

Дія нормативно-правових актів — це поширення юридичної сили нормативних актів у параметрах, що дають змогу визначити їх відносність та чинність. В основному використовуються три параметри визначення меж чинності нормативного акта: дія у часі, просторі та за колом осіб. Деякі вчені вважають за необхідне, визначати ще предметну дію.

Дія у часі визначається моментом вступу в юридичну силу та моментом втрати юридичної сили. Існують такі варіанти початку дії нормативно-правового акта:

- з моменту, визначеного у самому нормативному акті або в акті, який вводить у дію інший акт;
- з моменту підписання або прийняття, про що йдеться у тексті документа;

- з моменту опублікування;
- через 10 днів з моменту офіційного опублікування правотворчим органом, якщо немає ніяких посилань на інші терміни;
- з моменту отримання нормативного акта адресатом. Дія нормативно-правового акта припиняється:
  - з моменту скасування акта;
  - із закінченням визначеного терміну дії;
  - з моменту фактичної заміни існуючого акта;
  - із зміною обставин, для врегулювання яких було прийнято нормативний акт.

Загальним правилом дії визнається принцип, згідно з яким закон зворотної сили не має, тобто дія нормативного акта поширюється лише на ті відносини, які виникли після набрання ним чинності. Винятками є випадки, коли про зворотну силу вказується у самому нормативному акті та коли цим актом скасовується чи пом'якшується кримінальне покарання.

Дія у просторі — поширення дії акта в межах певної території (територія всієї країни, окремі регіони, міста).

Дія за колом осіб означає поширення дії нормативного акта на всіх адресатів у межах територіальної сфери його впливу.

Адресатами можуть бути всі громадяни держави або їх об'єднання, прошарки, стани, специфічні угруповання (військові, вікові, політичні, студентські, професійні тощо). Винятки становлять особи без громадянства, іноземні громадяни, які частково обмежуються у правах (політичні, трудові), а також іноземці та громадяни держави, що користуються правом екстериторіальності (глави держав, представники дипломатичного корпусу, деякі категорії працівників урядів та парламентів, посадові особи, які виконують доручення ООН, тощо).

5. Правові відносини

1. Поняття правовідносин, їх ознаки, види та склад

Правовідносини — це специфічні суспільні відносини, що виникають на основі норм права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Ознаки правовідносин:

- виникають на основі норм права;
- між двома і більше суб'єктами;

- належать до сфери ідеологічних відносин, як результат свідомої діяльності особистості;
- є особливою формою взаємозв'язку суб'єктів через їх права та обов'язки, які закріплені в нормах права;
- реалізація суб'єктивних прав та юридичних обов'язків забезпечується державою;
- вольові відносини між суб'єктами, виникають за їх волевиявленням;
- здійснюються свідомо і цілеспрямовано.

Види правовідносин за:

1. *Кількістю суб'єктів:*

— прості та складні.

2. *Предметом правового регулювання:*

— конституційні, трудові, цивільні, адміністративні та ін.

3. *Ознаками часу дії:*

— довготривалі та короткотривалі.

4. *Методом правового регулювання:*

— договірні та управлінські (диспозитивні чи імперативні).

5. *Змістом поведінки зобов'язаної сторони:*

— пасивні та активні.

6. *Функціональним призначенням:*

— регулятивні, охоронні та ін.

Простими називають правовідносини, у яких беруть участь два суб'єкти.

Складні правовідносини характеризуються наявністю більше двох суб'єктів.

Конституційні — це відносини між конституційними суб'єктами, що врегульовані конституційними нормами.

Трудові, цивільні та адміністративні правовідносини врегульовані відповідно трудовими, цивільними чи адміністративними нормами.

Довготривалі правовідносини існують певний час (наприклад, правовідносини між адміністрацією установи і засудженим до позбавлення волі у процесі реалізації покарання).

Короткотривалі правовідносини припиняються після виконання обов'язку (наприклад, після сплати штрафу чи пені).

Договірні (диспозитивні) — правовідносини у процесі укладення та здійснення цивільного договору.

Керувальні (імперативні) правовідносини виникають, коли один суб'єкт правовідносин має державні чи інші законні повноваження.

Пасивні правовідносини утворюються, коли суб'єкти утримуються від активних дій.

Активні правовідносини мають місце у разі активної діяльності суб'єктів правовідносин.

Регулятивні правовідносини забезпечують регулювання відносин, потреб чи інтересів.

Охоронні правовідносини — здійснюється охорона та захист відносин від правопорушень, відтворюється порушене право.

Склад правовідносин:

- а) зміст правовідносин;
- б) суб'єкти правовідносин;
- в) об'єкти правовідносин.

2. Зміст правовідносин:

Зміст правовідносин — конкретна поведінка суб'єктів правовідносин та її юридичне закріплення нормами права у вигляді суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Структура змісту:

- фактичний (реальна поведінка суб'єктів);
- юридичний (суб'єктивне право та юридичний обов'язок).

Суб'єктивне право — це вид і міра можливої поведінки суб'єкта, що забезпечується (охороняється, захищається) з боку держави.

Структура суб'єктивного права:

1. Можливість самого носія суб'єктивного права Діяти певним чином.
2. Можливість користуватися певним соціальним благом.
3. Можливість вимагати належної поведінки від зобов'язаного суб'єкта.

4. Можливість звернутися до компетентних суб'єктів для охорони чи захисту суб'єктивного права і примусового забезпечення юридичного обов'язку,

Види суб'єктивних прав:

- громадянські;
- політичні;
- економічні;
- соціальні;
- екологічні;
- культурні;
- сімейні;
- особисті права-гарантії та ін.

Юридичний обов'язок — вид і міра належної поведінки суб'єкта права.

Структура юридичних обов'язків. Включає в себе чотири необхідності:

- здійснювати певні дії;
- утримуватися від здійснення дій, що суперечать інтересам інших;
- вимагати здійснення або нездійснення тих чи інших дій від інших суб'єктів;
- нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання передбачених нормами права дій.

Конституційні обов'язки:

- а) неухильно додержуватися Конституції та законів України;
- б) не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей;
- в) сплачувати податки і збори у порядку і розмірах, встановлених законом;
- г) подавати щорічно до податкової адміністрації декларації про майновий стан та доходи за минулий рік;
- д) не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині та відшкодовувати завдані збитки;
- е) захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України;

- є) шанувати державні символи України;
- ж) відбувати військову службу відповідно до закону.

3. Суб'єкти й об'єкти правовідносин

Суб'єкти правовідносин — індивіди, організації або спільності, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин — носіями суб'єктивних прав та обов'язків.

Види суб'єктів правовідносин:

1. *Фізичні особи* (громадяни, іноземні громадяни, особи з подвійним громадянством, особи без громадянства);
2. *Посадові особи* (представники влади, особи, які виконують організаторсько-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки).
3. *Соціальні організації* (держава, органи держави, громадські об'єднання, трудові колективи, органи місцевого самоврядування, юридичні особи та ін.).
4. *Соціальні спільності* (народ, нація, населення, територіальні громади та ін.).

У межах однієї галузі права або міжгалузевого комплексу виділяють також загальні та спеціальні суб'єкти. *Соціально-юридичні властивості суб'єктів права:*

Правосуб'єктність — здатність виступати суб'єктом правовідносин, яка складається з правоздатності і дієздатності.

Правоздатність — здатність особи мати права та обов'язки. Дієздатність — здатність особи своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Включає в себе угодоздатність і деліктоздатність.

Угодоздатність — здатність особи укладати угоди. деліктоздатність — здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення.

Об'єкти правовідносин — матеріальні, духовні та інші соціальні блага, які служать задоволенню інтересів та потреб громадян та їх організацій, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини і здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Види об'єктів правовідносин:

- матеріальні блага;
- духовні блага;

- дії суб'єктів права;
- результати діяльності суб'єктів права. *Матеріальні блага* — речі, кошти, цінності, земля, надра, територія та інші матеріальні цінності.

Духовні блага — творча діяльність людини та її результати.

Дії суб'єктів права — будь-які юридичне значимі вчинки людей.

Результати діяльності суб'єктів права — конкретні акти юридично значимої поведінки.

4. Юридичні факти

Юридичні факти — конкретні життєві обставини, передбачені нормами права, які зумовлюють виникнення, зміну та припинення правових відносин.

Види юридичних фактів за:

1. Вольовим критерієм:

— юридичні дії і юридичні події;

2. Правовими наслідками:

— правоутворювальні, правозмінюючі та правоприпиняючі;

3. Характером їх діяльності:

— факти одноразової дії;

— факти безперервних юридичних дій, тобто стану.

4. Ступенем визначеності суб'єктів:

— абсолютні і відносні.

5. Характером дії:

— активні і пасивні;

6. Галузевою ознакою:

— конституційні, кримінальні, адміністративні та цивільні;

7. Розподілом прав та обов'язків:

— односторонні і багатосторонні.

8. Призначенням у механізмі правового регулювання:

— регулятивні і охоронні.

9. Кількістю суб'єктів:

— прості і складні.

6. Правова поведінка та юридична відповідальність

1. Правомірна поведінка: поняття, ознаки та види

Правова поведінка — соціальне значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю і волею, передбачені нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки.

- правомірна;
- неправомірна.

Правомірна поведінка — суспільне необхідна, бажана і допустима з точки зору інтересів громадянського суспільства поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, яка виявляється у здійсненні норм права, гарантується і охороняється державою.

Ознаки:

- 1) виражає об'єктивну можливість і необхідність;
- 2) бажана і допустима;
- 3) відповідає інтересам громадянського суспільства;
- 4) гарантується і охороняється державою;
- 5) відповідає вимогам норм права.

2. Правопорушення: поняття, ознаки, склад та види

Правопорушення - суспільне небезпечне, протиправне, винне діяння деліктоздатного суб'єкта, за яке чинний закон передбачає юридичну відповідальність.

Ознаки:

- а) суспільна небезпечність діяння (дія чи бездіяльність);
- б) протиправність діяння;
- в) винність особи, яка вчинила суспільне небезпечне діяння;
- г) деліктоздатність суб'єкта, який вчинив правопорушення;
- д) наявність юридичної відповідальності за порушення певної норми права.

Суспільна небезпечність характеризується тим, що правопорушення:

а) завжди шкідливі для суспільства, держави й особи;

б) шкідливість означає їх небажаність і необхідність боротьби з ними;

в) шкідливість також передбачає настання негативних наслідків, які проявляються безпосередньо або в майбутньому, що також є небезпечним для функціонування суспільних відносин;

г) ступінь їх суспільної небезпечності може бути різний, що відображається у засобах негативної реакції з боку держави, передбачених правовою нормою.

Склад правопорушення — сукупність закріплених у законі ознак об'єктивного і суб'єктивного характеру, за наявності яких суспільне небезпечне діяння визнається конкретним правопорушенням.

Склад правопорушення включає:

а) об'єкт;

б) об'єктивну сторону;

в) суб'єкт;

г) суб'єктивну сторону.

Об'єкт — це ті суспільні відносини, які охороняються нормами права і на які посягає дане правопорушення. Слід розрізняти поняття об'єкта правових відносин і об'єкта правопорушення. Якщо об'єктом правовідносин можуть бути різні предмети матеріального і духовного світу, то об'єктом правопорушення можуть бути лише суспільні відносини, які охороняються нормами права, а матеріальні предмети і духовні блага можуть виступати як предмет правопорушення.

Об'єктивна сторона правопорушення — це зовнішній акт суспільне небезпечного діяння, яке посягає на охоронюваний нормами права об'єкт, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди.

Ознаки об'єктивної сторони правопорушення — дія чи бездіяльність людини, суспільне небезпечні наслідки, причинний зв'язок між ними, а також місце, час, спосіб, засоби, обстановка вчинення правопорушення.

Дія — активна поведінка людини, яка усвідомлює свої вчинки і здатна керувати ними, охоплює не тільки рухливі процеси тіла самої людини, а й процеси, що керуються людиною. Наприклад, дія механізмів, інших людей, поведінка тварин та інші процеси, які підлягають безпосередньому цілеспрямованому впливові з боку людини.

Бездіяльність — пасивна поведінка людини, тобто невиконання тих дій, які особа зобов'язана була і могла виконати в конкретних умовах. Наприклад, ухилення водія транспортного засобу від проходження згідно з встановленим порядком обстеження на стан сп'яніння (ст. 131 КпАП України). У даному разі для визнання правопорушення достатньо наявності лише вказаної поведінки (дії чи бездіяльності), в інших випадках закон вимагає настання суспільне небезпечних наслідків, під якими закон розуміє небажані зміни в об'єкті посягання. Наприклад, наслідками нещасних випадків на виробництві можуть бути заподіяні працівникам каліцтво або інші ушкодження здоров'я, пов'язані з виконанням ними своїх трудових обов'язків. Якщо такі наслідки перебувають у причинному зв'язку з порушенням службовими особами (невиконання) правил техніки безпеки, промислової санітарії чи інших правил охорони праці, то такі дії (бездіяльність) визнаються злочином (ст. 135 КК України).

Причинний зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу правопорушення має місце тоді, коли шкідливі наслідки об'єктивно походять від даної протиправної дії чи бездіяльності.

Кожне правопорушення вчиняється у певному місці чи кількох місцях, у певний проміжок часу, в певній обстановці, тим чи іншим способом, за допомогою тих чи інших засобів. Усі ці ознаки — складові частини об'єктивної сторони складу правопорушення. Одні з них мають дуже важливе значення і прямо передаються законом, інші враховуються як додаткові в ході провадження справи.

Суб'єкт правопорушення. Залежно від виду правопорушення ними можуть бути як індивіди, так і колективи людей. У кримінальних, адміністративних та трудових правопорушеннях суб'єктами складу правопорушень є індивіди, тобто фізичні особи, які досягли певного віку і є осудними. Це громадяни України, особи без громадянства та іноземні громадяни, крім громадян, які користуються дипломатичним імунітетом. Названі фізичні особи поділяються на приватних осіб, службових осіб і спеціальних суб'єктів. Закон визнає суб'єктами кримінальних правопорушень фізичних осудних осіб, які до моменту вчинення злочину досягли 16-річного віку. За деякі злочини цей вік закон знижує до 14 років (ст. 10 КК України).

Суб'єктом складу адміністративного правопорушення визнається особа, якій до моменту вчинення адміністративного проступку виповнилося 16 років (ст. 12 КпАП України).

Колективними суб'єктами правопорушень можуть бути державні органи (наприклад, місцеві ради), громадські організації (наприклад, профспілки), юридичні особи.

Суб'єктивна сторона — внутрішня психічна діяльність особи, яка характеризується провиною, метою та мотивом вчинення правопорушення.

Під *провиною* розуміють психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільне небезпечного діяння і суспільне небезпечних наслідків як у формі наміру, так і необережності.

Намір як форма провини характеризується тим, що особа усвідомлює суспільне небезпечний характер своєї діяльності, передбачає суспільне небезпечні наслідки і або бажає, або свідомо допускає їх настання. Залежно від вольового критерію намір поділяють на прямий і непрямий, на завчасно обдуманий, такий, що виник раптово, та неконкретизований.

Необережність при вчиненні правопорушення має місце тоді, коли особа передбачала настання суспільне небезпечних наслідків свого діяння і легковажно розраховувала їх запобігати або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла їх передбачити. Залежно від вольового критерію розрізняють такі види необережності, як самовпевненість і недбалість.

Розрізняють і мішану форму провини, тобто таку, коли особа щодо суспільно небезпечного діяння має намір, а відносно суспільне небезпечних наслідків — необережність.

Мотив як ознака суб'єктивної сторони правопорушення, — це те, що відображається у свідомості особи і спонукає її до вчинення правопорушення. Мотив близький до провини, але не зливається з нею. Він впливає на свідомість людини, зумовлює характер її дій, формує спрямованість волі, визначає зміст провини.

Мета — це уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне. Це ті бажані зміни, які повинні, на думку правопорушника, настати внаслідок вчинення ним неправомірних дій. Мотив і мета близькі за значенням. Якщо мотив показує чим керується особа, яка вчиняє правопорушення, то мета показує спрямованість діяння, найближчий результат, тобто те, до чого прагне суб'єкт правопорушення.

Є різні *класифікації* правопорушень. За галузями права розрізняють кримінальні, адміністративні, цивільні, трудові, фінансові, процесуальні та інші правопорушення. Залежно від ступеня суспільної небезпечності правопорушення поділяють на злочини і проступки. Злочини — вид правопорушення, що передбачається кримінальним законом. Інші правопорушення називаються проступками. Розрізняють адміністративні, цивільні, дисциплінарні та інші проступки. До інших проступків зокрема, можна віднести матеріальну шкоду, заподіяну працівниками підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків (ст. 130 КЗпП України).

Деякі автори в самостійну групу правопорушень виділяють *міжнародні* правопорушення. Вони можуть бути вчинені лише суб'єктами міжнародних

правовідносин, їх протиправність визначається нормами міжнародного права.

Причини правопорушень. Під причинами правопорушень розуміють комплекс явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру, що здатні детермінувати протиправну поведінку суб'єктів права.

До *суб'єктивних причин* правопорушень відносять низький рівень правосвідомості і правової культури людей, асоціальні мотиви й цілі, потреби і інтереси окремих осіб. Суб'єктивними умовами, що сприяють вчиненні правопорушень звичайно вважають демографічні і соціально-психологічні особливості, які прямо не спричиняють правопорушення. У⁶ наприклад, темперамент, стать, вік, риси характеру наявність психологічних відхилень, різні фізичні недоліки та ін.

Об'єктивні причини правопорушень — це конкретні суперечності в суспільстві: економіці, політиці, соціальній і духовній сферах життєдіяльності людей. Наприклад, відставання свідомості окремих груп людей від їх суспільного буття, економічні і політичні кризи та ін. До об'єктивних умов, що сприяють вчиненню правопорушень належати недоліки організаційного і технічного порядку, які підтримують⁶ і оживляють дію об'єктивних і суб'єктивних причин.

3. Юридична відповідальності поняття, ознаки та види

Види юридичної відповідальності:

1. *Позитивна (перспективна)* •
2. *Ретроспективна (негативна)* До неї включають:
  - кримінальну;
  - адміністративну;
  - цивільно-правову;
  - дисциплінарну;
  - матеріальну.

Позитивна (перспективна) юридична відповідальність — добросовісне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою. Іншими словами - це відповідальне ставлення до виконання обов'язку.

Ретроспективна юридична відповідальність — специфічні правовідносини між державою і правопорушником, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, накладанням на правопорушника обов'язку притерпіти позбавлення і несприятливі

наслідки особистого майнового та організаційного характеру за вчинене правопорушення.

4. Принципи, мета та функції юридичної відповідальності

Принципи юридичної відповідальності:

- відповідальність винної особи за діяння, а не за виявлення наміру;
- законність і невідворотність;
- доцільність і справедливість;
- процесуальна регламентованість юридичної відповідальності;
- гуманність і своєчасність.

Мета юридичної відповідальності — це вияв її соціальної необхідності та ефективності.

Розрізняють такі *види мети* юридичної відповідальності:

- а) загальну превенцію правопорушення;
- б) покарання правопорушника;
- в) вплив на свідомість правопорушника;
- г) моральну перебудову особи;
- д) формування у людини, яка порушила норми права, установки на правомірну поведінку надалі;
- е) виховний вплив на інших людей для запобігання правопорушенням з їхнього боку.

Мета юридичної відповідальності в свою чергу визначає її функції.

Функції юридичної відповідальності — головні напрями юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб, з метою захисту правопорядку і виховання суб'єктів права, які вчинили чи можуть вчинити правопорушення.

Функції юридичної відповідальності:

- превентивна (запобіжна);
- виховна;
- репресивна (каральна);
- компенсаційна (поновлююча);

— сигналізаційна (інформативна) та ін.

5. Підстави притягнення і звільнення від юридичної відповідальності

Підставами притягнення до юридичної відповідальності є:

а) наявність правової норми, що передбачає склад правопорушення;

б) юридичний факт — вчинення самого правопорушення;

в) наявність правозастосовного акта, що набрав чинності. *Підстави звільнення від юридичної відповідальності передбачаються у кримінальному, адміністративному, трудовому та іншому законодавстві. Так, кримінальне законодавство передбачає випадки звільнення особи від кримінальної відповідальності та кримінального покарання (статті 50 і 51 КК України).*

Підставами звільнення від кримінальної відповідальності є такі:

а) давність притягнення до кримінальної відповідальності;

б) коли до часу розслідування чи розгляду справи в суді внаслідок зміни обстановки діяння перестало бути суспільне небезпечним чи сама особа перестала бути суспільне небезпечною;

в) внаслідок амністії чи помилування;

г) застосування до неповнолітнього, який вчинив злочин, примусових заходів виховного характеру;

д) застосування до особи, яка вчинила злочин, що не має великої суспільної небезпеки, заходів виправлення і перевиховання без застосування кримінального покарання, шляхом притягнення такої особи до адміністративної відповідальності;

е) передача матеріалів справи на розгляд до товариського суду;

є) вжиття заходів медичного характеру;

ж) передача особи на поруки громадській організації або трудовому колективі.

Підставами звільнення від адміністративної відповідальності є:

а) давність притягнення до адміністративної відповідальності;

б) передача матеріалів справи на розгляд товариського суду, громадської організації чи трудового колективу;

в) обмеження усним зауваженням при вчиненні незначного адміністративного правопорушення.

Звільнення від дисциплінарної відповідальності. Власник або уповноважений ним орган чи фізична особа може замість накладення дисциплінарного стягнення передати питання про правопорушення на розгляд трудового колективу або його органу (ст. 152 КЗпП України).

Підсумовуючи сказане, можна визнати два блоки підстав звільнення від юридичної відповідальності: а) особа, що вчинила правопорушення вважається такою, яка втратила суспільну небезпечність; б) правопорушення внаслідок зміни обстановки перестало бути суспільна небезпечним.

7. Правова свідомість, Правова культура та правове виховання

1. Правосвідомість і правова культура: поняття, структура та види

Правосвідомість — вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та компетенцій, а також уявлень і настанов, які характеризують ставлення людини, суспільних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, форм і методів правового регулювання.

Характерні риси правової свідомості:

1. Є однією з форм суспільної свідомості і разом з політичною, моральною, філософською та іншими формами свідомості відображає суспільне буття.

2. Містить у собі поняття, уявлення, судження, почуття, емоції, концепції, теорії, програми.

3. Зумовлена соціально-економічним устроєм конкретного суспільства, рівнем розвитку його загальної культури.

4. Ідеологічні елементи правосвідомості виступають як голова ні елементи правової культури та правового виховання.

Структура правової свідомості:

— правова ідеологія;

— правова психологія.

Правова ідеологія — сукупність принципів, теорій концепцій, які формуються у результаті наукового узагальнення правового розвитку суспільства.

Правова психологія — сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, елементів настрою, які домінують у суспільстві, виявляються у суспільній думці.

Види правової свідомості:

За рівнем:

- буденна;
- професійна;
- наукова.

Буденна — сукупність знань, ідей, теорій, концепцій, почуттів і емоцій та інших ідеологічних і психологічних якостей основної маси громадянського суспільства щодо чинного і бажаного права та правової системи.

Професійна ~ сукупність юридичних професійних правових знань, почуттів, емоцій, оцінок, настанов, мотивів, які характерні для представників відповідної групи та формуються в результаті професійної діяльності і навчання.

Наукова — сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок, емоцій і почуттів юристів-науковців щодо існуючої і бажаної правової системи громадянського суспільства.

За ступенем узагальнення:

- масова;
- групова;
- індивідуальна.

Масова правосвідомість характеризує основну масу населення певної країни.

Групова — правова ідеологія і правова психологія, що характерні для певної групи населення країни.

Індивідуальна — сукупність правових знань, емоцій та настанов конкретного суб'єкта щодо чинного чи бажаного права.

Правова культура — це глибокі знання і розуміння права, високосвідоме виконання його вимог як усвідомленої необхідності і внутрішньої переконаності.

Показники правової культури:

- відповідність права вимогам справедливості та свободи;

— рівень правосвідомості громадян та посадових осіб, їх впевненість діяти відповідно до вимог правових приписів;

— рівень правотворчої та правореалізуючої культури;

— рівень якості роботи правоохоронних і правозастосовних органів та посадових осіб;

— якість системи законодавства, певний рівень законності і правопорядку;

— правові знання, що охоплюють знання конкретних норм права;

— дані про державний устрій, призначення держави, політичну систему суспільства;

- престиж юридичної професії, авторитет і ступінь розвитку юридичної науки;

- участь громадян в управлінні державою, стан законності і правопорядку;

- форми й методи правового регулювання, якість роботи правоохоронних органів.

Структура правової культури:

1. Правова свідомість, що включає:

Правову психологію:

- правові почуття, емоції;

- оціночні поняття;

- елементи настрою стосовно конкретних правових явищ та правових ситуацій. Правову ідеологію:

- правові ідеї, правові теорії;

- правові поняття та категорії;

- правові принципи.

2. Правомірна поведінка:

- правова активність громадян (готовність до правомірної дії);

- акти реалізації права.

2. Правове виховання: поняття та форми

Правове виховання розглядають у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні *правове виховання* — вплив усіх правових факторів суспільного життя, включаючи і правову систему на формування у індивідів і колективів людей певних правових якостей, що відповідають досягнутому в суспільстві рівню

правової свідомості і правової культури.

У вузькому розумінні *правове виховання* — цілеспрямований, повсякденний, систематичний вплив юридичної теорії і практики на свідомість людей для виховання у них відповідного рівня правової свідомості, культури і зразкової правомірної поведінки.

Цілі правового виховання:

- формування правосвідомості громадян і підвищення на цій основі їх правової культури;
- виховання поваги до права з тим, щоб його вимоги стали особистим переконанням кожної людини, а повсякденне дотримання юридичних норм — звичкою;
- ознайомлення громадян з питаннями державно-правового будівництва, підвищення їх соціальної, політико-правової активності;
- допомога їм в оволодінні всією сукупністю юридичних знань з різних галузей і сфер функціонування права;
- сприяння ефективній роботі механізму правового регулювання.

Форми правового виховання:

- правове навчання;
- правова агітація;
- правова пропаганда;
- юридична практика;
- ознайомлення з історією української і світової культури на правову тематику;
- самовиховання.

Правове навчання — конкретний вид навчального процесу, в ході якого під керівництвом досвідчених юристів члени суспільства оволодівають правовими знаннями, навичками, вмінням здійснювати правові норми.

Правова агітація — форма правового виховання, яка полягає в правовому впливі на правосвідомість та настрої членів суспільства шляхом колективних

та індивідуальних співбесід, виступів ка мітингах, зборах, за допомогою преси, телебачення та ін.

Правова пропаганда — цілеспрямована діяльність з формування у членів суспільства високого рівня правосвідомості і правової культури, роз'яснення правової політики і поширення правових знань, ідей, іншої правової інформації.

Юридична практика — сукупність напрацьованого досвіду в результаті правотворчої, правоохоронної та правореалізаційної (включаючи правозастосовну) діяльності суб'єктів права.

Історія української і світової культури на правову тематику — система літературної, художньої, кіно-телевізійної та іншої творчості про правову дійсність, що напрацьована українськими митцями та світовим співтовариством.

Правове самовиховання — цілеспрямована, повсякденна, систематична і самостійна діяльність людей з оволодіння правовими знаннями для формування позитивних правових мотивів, установок і навичок правомірної поведінки.

Суб'єкти здійснення правовиховної роботи:

- органи держави;
- громадські організації;
- трудові колективи;
- їх посадові та службові особи;
- окремі громадяни.

Основні вимоги до правовиховної роботи:

- а) набуття вихованцем основ правових знань;
- б) необхідність формування у свідомості вихованця переконань, установок, мотивів активної правомірної поведінки;
- в) формування у вихованців соціально-комунікативних якостей особистості.